

Сподинський О. О.,
аспірант кафедри конституційного права та прав людини
Національної академії внутрішніх справ

ПОЛІГРОМАДЯНСТВО: ПОЗИТИВНІ І НЕГАТИВНІ СТОРОНИ

POLY-CITIZENSHIP: POSITIVE AND NEGATIVE SIDES

У статті розглянуто поняття полігромадянства (множинного громадянства), охарактеризовано його теоретичні і практичні питання та висвітлено позитивні та негативні наслідки цього явища. Викладено результати дослідження сучасного стану законодавчого регулювання випадків подвійного громадянства в Україні. Проведено аналіз окремих законодавчих ініціатив щодо розв'язання проблем, пов'язаних із визначенням державної політики у цій сфері правовідносин та сформульовано пропозиції щодо можливих шляхів урегулювання на національному рівні з урахуванням міжнародного досвіду.

Ключові слова: полігромадянство, множинне громадянство, громадянство України, біпатризм, національне законодавство, європейські стандарти, національна безпека.

В статье рассмотрено понятие полигражданства (множественного гражданства), охарактеризованы его теоретические и практические стороны и освещены позитивные и негативные последствия этого явления. Изложены результаты исследования современного законодательного регулирования случаев двойного гражданства в Украине. Проведён анализ отдельных законодательных инициатив по решению проблем, связанных с определением государственной политики в этой сфере правоотношений и сформулированы предложения относительно возможных путей их урегулирования на национальном уровне с учётом международного опыта.

Ключевые слова: полигражданство, множественное гражданство, гражданство Украины, биатризм, национальное законодательство, европейские стандарты, национальная безопасность.

The article discusses the concept of poly-citizenship (multiple citizenship), describes its theoretical and practical aspects and highlights the positive and negative consequences of this phenomenon. The results of a study of the modern legislative regulation of dual citizenship in Ukraine are presented. The analysis of individual legislative initiatives to solve problems related to the definition of state policy in this area of legal relations has been carried out and proposals have been formulated on possible ways to resolve them at the national level, taking into account international experience.

Key words: poly-citizenship, multiple citizenship, citizenship of Ukraine, bipatriism, national legislation, European standards, national security.

Постановка проблеми. Питання громадянства в Україні було актуальним протягом усього часу розвитку держави. Відповідно до Загальної декларації прав людини, право на громадянство є одним з основних прав [1], адже завдяки набуттю статусу громадянина певної держави особа набуває певного комплексу прав та обов'язків. Сьогодні це питання є досить обговорюваним на законодавчому рівні у зв'язку з євроінтеграцією нашої країни. Усе частіше виникають проблеми з полігромадянством, що час від часу стає топ-темою в Україні, адже недосконале національне законодавство створює підстави для існування двох або навіть трьох громадянств в однієї особи. Тому актуальність цього питання не зникає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато вітчизняних науковців присвятили свої праці питанням громадянства, зокрема Р.Б. Бедрій, О.Ю. Бусол, П.О. Великоречанін, С.В. Дрьомов, В.С. Журавський, В.С. Земцова, А.М. Колодій, В.В. Лазарев, І.В. Огнівець, А.Ю. Олійник, В.Ф. Погорілко, Н.А. Ришняк, М.І. Суржинський, Ю.М. Тодика, К.Є. Трошкіна, О.Ф. Фрицький, Ю.С. Шемшученкота інші. Також вивчення інституту громадянства здійснюється досить активно іноземними науковцями, серед яких такі, як Ф. Артманн, Ю. Габермас, Б. Тернер, Р. Фалк.

Цьому питанню завжди приділялася увага науковців, юристів, спеціалістів у сфері конституційного права, юристів-міжнародників, істориків та по-

літологів, які проводили дослідження та публікували свої праці. Зважаючи на комплексний характер проблеми інституту громадянства в Україні, досить багато аспектів ще є не врегульованими, зокрема що стосується полігромадянства, тому вони потребують подальшого дослідження, тому і внесення певних змін на законодавчому рівні.

Метою статті є аналіз чинного законодавства щодо громадянства України, розкриття питання полігромадянства (множинного громадянства) з урахуванням міжнародного досвіду та аналіз його позитивних та негативних сторін.

Виклад основного матеріалу. У державі одним з основних критеріїв оцінки демократичності конституційного ладу може бути врахування важливої конституційно-правової цінності – права людини на громадянство.

Слушною є думка О.Ю. Бусол, яка зазначила, що громадянство для людини має принципове значення, оскільки визначає її політичний і соціальний статуси, матеріальне й духовне благополуччя. Завдяки громадянству для людини розширюється суверенітет держави й особливо її можливість користуватися державними гарантіями своїх прав і законних інтересів як усередині країни, так і поза її межами [2, с. 16].

Останні події у світі, що пов'язані з міграційними процесами, викликають необхідність у впровадженні міжнародно-правових стандартів у сфері громадян-

ства. Для України втілення європейських стандартів розглядається як складник загального процесу зближення країни з Європейським Союзом (далі – ЄС). Виникає потреба у поглибленні політичного діалогу, зміцненні європейського безпечного простору, а також адаптації українського законодавства до законодавства ЄС, зокрема у сфері громадянства.

Ураховуючи багатосторонність нашої держави та значну кількість суміжних кордонів, одним із найбільш неоднозначних питань у сучасних умовах є питання подвійного (множинного) громадянства.

Перш ніж починати вирішення проблеми полігромадянства, необхідно визначити поняття «громадянства України».

Правове регулювання громадянства в Україні регламентується Конституцією України, Законом України «Про громадянство», Указом Президента України «Питання організації виконання Закону України «Про громадянство» від 27 березня 2001 року та ін.

У статті 4 Конституції України визначений один з основних принципів громадянства: «В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом» [3]. Це положення Конституції спрямоване на досягнення єдиного правового статусу для кожного громадянина у відносинах із Україною.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про громадянство України», громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Громадянин України – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України [4]. Неабияке значення має розуміння людини як громадянина, визначення її соціальної, політичної та правової сутності, адже з набуттям громадянства певною мірою особа долучається до життя держави.

У статті 6 вищевказаного Закону України чітко визначені підстави для набуття громадянства України, а саме:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) унаслідок прийняття до громадянства;
- 4) унаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) унаслідок усиновлення;
- 6) унаслідок установлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передання на виховання в сім'ю патронатного вихователя;
- 7) унаслідок установлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) унаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України [4].

У результаті вирішення проблем, що стосуються питань громадянства, всупереч різноманітним нор-

мативно-правовим актам та кодифікованому законодавству, виникають колізії, коли одна й та ж особа одразу є громадянином декількох країн. У конституційній науці це явище називають подвійним громадянством.

Подвійне громадянство (біпатризм) є таким правовим статусом особи, за яким вона одночасно має громадянство двох або більше країн. Подвійне громадянство виникає, по-перше, за народження дитини у державі, де діє принцип «права ґрунту», від батьків, які мають громадянство держави, де діє принцип «права крові» (наприклад, Чилі – Україна, Аргентина – Росія, Бразилія – Великобританія); по-друге, за натуралізації, якщо законодавство країни, громадянства якої набуває індивід, не вимагає відмови від попереднього (Іспанія – Росія, Ізраїль – Україна); по-третє, внаслідок шлюбу жінки з іноземцем, якщо законодавство країни дружини зберігає за нею громадянство, а законодавство країни чоловіка надає їй свого громадянства [5, с. 185].

Варто зауважити, що подвійне громадянство має серед юристів та науковців світу багато прихильників і ще більше противників. Держави взагалі по-різному ставляться до подвійного громадянства своїх підданих. Одні розглядають його як безпосередню загрозу національній безпеці та впроваджують різні форми боротьби з цим явищем, інші – використовують усі можливі переваги подвійного громадянства.

С.В. Дрьомов зазначає, що «...біпатрид – це той, хто має одночасно два громадянства. Однак, коли особа володіє більше, ніж двома громадянствами, застосування терміна «біпатрид» є не зовсім коректним. Таких осіб називають поліпатридами, а саме явище іменують поліпатризмом. Проте в юридичній літературі множинне громадянство доволі часто ототожнюється з подвійним громадянством, а у законодавчих актах деяких країн під «подвійним громадянством» розуміють також наявність у особи двох чи більше громадянств. Нині це доволі поширене явище, яке існувало і продовжуватиме існувати (незалежно від ставлення до нього тієї чи іншої держави)...» [6].

На думку О.Ю. Бусол, від біпатридів, тобто осіб, які мають два або більше громадянства, потрібно відрізнити подвійне громадянство, властиве деяким складним державам. Так, подвійне громадянство належало громадянам СРСР, тому що вони були громадянами Союзу і громадянами суб'єктів федерації. На підставі ст. 8 (1) Договору про Європейський Союз кожний громадянин держави-члена, крім володіння громадянством патрімоніальної держави, є і громадянином Союзу [2, с. 16–17].

У зарубіжній та вітчизняній правовій літературі термін «подвійне громадянство» став звичним і він майже завжди ототожнюється з множинним громадянством.

Так, Ю. Р. Боярс пропонує таке визначення подвійного громадянства: «Подвійне громадянство (біпатризм) або множинне громадянство є такий правовий статус особи, за якого вона одночасно володіє громадянством більш ніж однієї держави» [7, с. 17].

Відповідно до цього, закони про громадянство деяких держав, що вживають термін «подвійне громадянство», також передбачають наявність у особи двох чи більше громадянств (наприклад, Туркменістан – стаття 9 [8]; Латвія – Загальні положення [9] та ін.).

Поняття «подвійне (множинне) громадянство» в Законі України «Про громадянство України» не вживається. У Європейській конвенції про громадянство поняття «множинне громадянство» визначено як наявність у однієї й тієї ж особи одночасно громадянства двох чи більше держав. У самому ж Європейському Союзі немає чіткого підходу до питання про подвійне громадянство. Одні європейські країни відкидають його, проте інші дозволяють [10, с. 3].

Таким чином, існують випадки, коли особа має більше ніж два громадянства. Тоді подвійне громадянство є окремим випадком множинного громадянства. Термін «множинне громадянство» є ширшим за своїм значенням і відбиває сучасні підходи до розгляду цього питання.

Отже, вживання терміна «подвійне громадянство» (як узагальнювального у вітчизняній юридичній науці, може спричинити неусвідомлене звуження поля правового дослідження, тому однобічний і спрощений розгляд питань множинного громадянства. Тому вважаємо за доцільне використовувати термін «множинне громадянство» як узагальнювальний.

У сучасному світі полігромадянство стало нормою життя, для чого є певні об'єктивні сталі чинники. Значні міграційні процеси, що відбувалися протягом ХХ ст. у державах Західної Європи та Північної Америки, призвели до значного зростання кількості осіб, які мають громадянство двох і більше держав. Із часом полігромадянство стало звичайним явищем у цих державах.

Проте сьогодні питання множинного громадянства набуло особливої гостроти у світі внаслідок напливу біженців зі Східної Європи, де відбуваються воєнні дії, у Західну Європу, а також масової еміграції населення з економічно нерозвинутих держав до індустріальних та бажанням отримати європейське чи американське громадянство або принаймні зафіксувати полігромадянство.

Ураховуючи зазначене, підкреслимо, що (як і будь-яке явище) множинне громадянство (полігромадянство) має позитивні та негативні наслідки.

На наш погляд, позитивними наслідками встановлення множинного громадянства (полігромадянства) можуть виступати:

- додаткові гарантії реалізації та захисту прав і свобод особи (особи, які володіють множинним громадянством, мають рівні права й обов'язки з громадянами держави, де вони проживають, зберігаючи культурні й інші зв'язки з державою походження);

- переваги щодо права на проживання у двох і більше державах, права на повернення та збереження громадянства в змішаному шлюбі;

- спрощена процедура прийняття державою резидента з множинним громадянством, ніж для іноземного громадянина, а держава походження збері-

гає зв'язок зі своїм громадянином, що важливо для країн, які розвиваються;

- значна кількість осіб із множинним громадянством сприятиме інтенсифікації зв'язків між державами тощо.

Водночас множинне громадянство (полігромадянство) має певні негативні наслідки:

- здатне створити для індивіда додаткові обов'язки, виконати які або доволі складно, або ж занадто обтяжливо (наприклад, зобов'язання нести військову службу у двох або більше державах, сплачувати податки одразу у двох державах (США, Канада), коли відсутня відповідна міждержавна угода про уникнення подвійного оподаткування, тощо). Відповідно до Гаазької конвенції 1930 р. щодо деяких питань, що стосуються колізії законів про громадянство, встановлення подвійних обов'язків є правомірним;

- особа з множинним громадянством (згідно з Гаазькою конвенцією 1930 р.) має значно менші права на дипломатичний захист (що підтверджується міжнародною практикою держав);

- неминучі колізії в правовому статусі через суперечності в законодавстві двох або більше держав вирішуються не на користь цієї особи;

- стосовно осіб із множинним громадянством виникають труднощі у сфері міждержавних відносин, оскільки, з одного боку, може виникнути суперечка про громадянство особи між державами, які вважають її своїм громадянином, а з іншого – третя держава з тих чи інших підстав може бути змушена вирішувати, якому громадянству особи з множинним громадянством надати перевагу;

- особа з множинним громадянством завжди буде сприйматися як недостатньо лояльна;

- множинне громадянство не розв'язує проблеми культурної, мовної та іншої інтеграції;

- у правовому контексті ефективність множинного громадянства і для особи, і для держави мінімальна – особа може повноцінно користуватися правами та виконувати обов'язки лише перед однією державою, права ж і обов'язки перед іншою державою фактично є декларативними тощо.

Звісно, імміграція не породжує автоматично полігромадянство. Більшість іммігрантів набуває його за законами держави імміграції. Деякі держави, наприклад, пропонують можливість набуття множинного громадянства мігрантам другого покоління.

Акцентуємо увагу на тому, що останнім часом кількість осіб в Україні, які використовують два або більше паспортів, із кожним роком збільшується. Це питання вже давно викликає дискусію, оскільки чинне законодавство нашої держави породжує правову колізію щодо вказаної проблеми.

Спостерігаючи за активними дискусіями в інформаційному полі України щодо подвійного громадянства, складається враження, що українські політики, політтехнологи та журналісти з різних засобів масової інформації ніколи в житті не читали закон України з питань громадянства.

Для початку варто зазначити, що законодавство України не містить заборони щодо подвійного гро-

мадянства чи можливості мати друге громадянство. Більше того, законодавцем не визначено жодних санкцій за множинне громадянство.

Згідно з частиною 1 статті 19 Закону України «Про громадянство України», добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави є підставою для припинення громадянства України: «1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави має звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто»[4]. Однак навіть цю обставину неможна розцінювати як заборону подвійного громадянства, оскільки втрата громадянства України відбувається не автоматично з набуттям громадянства іншої держави, а лише з дня виходу Указу Президента України про припинення громадянства щодо певної особи.

Крім цього, не встановлено того, як саме громадяни України мають декларувати друге громадянство. Адже в нашій державі немає форм фіксації подвійного громадянства. Довести факт наявності подвійного громадянства наразі практично неможливо, а багато країн, такі як Ізраїль, Румунія, Угорщина не видають довідок про подвійне громадянство, що робить неможливою дію ухваленого закону.

Проект закону «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство», ініційований Президентом України 13 березня 2017 року і зареєстрований у Верховній Раді України за № 6175, визначений главою держави як невідкладний. Цей законопроект передбачає, що неподання або несвоєчасне подання повнолітнім громадянином України, який добровільно отримав іноземне громадянство, заяви про це і копії документа, що підтверджує отримання ним іноземного громадянства, – тягне за собою накладення штрафу від 10 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 170 до 510 грн.). Ті самі діяння, вчинені службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тягне за собою накладення штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 850 до 1700 грн.) [11]. Відповідно до Основного Закону України, людина двічі не може бути притягнута до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення. Це означає, якщо один раз вас оштрафували, то надалі можна мати два паспорти.

Окрім наведеного вище, цей проект передбачав внесення певних змін до Закону України «Про громадянство України», відповідно до яких:

1) громадянин України, який добровільно набув громадянство іншої держави, вважається таким, що виявив намір змінити громадянство та надав згоду на припинення громадянства України;

2) устанавлюються строк – один місяць, протягом якого особа, яка набула громадянство України за

територіальним походженням, унаслідок прийняття до громадянства України або поновлення у громадянстві України, зобов'язана повернути паспорт іноземної держави до уповноважених органів цієї держави, а також обов'язок для таких осіб у десятиденний строк письмово повідомити уповноважений орган України про повернення паспорта іноземної держави;

3) визначається механізм реалізації права громадянина України на зміну громадянства, коли поводження або дії громадянина України говорять про визнання ним іноземного громадянства та свідомий вибір на користь іноземного громадянства у відносинах з державою іноземного громадянства;

4) уточнюється, що є підставою для втрати громадянства України, скасування рішення про оформлення набуття громадянства стосовно осіб, які набули громадянство відповідно до ст. 8–10 Закону України «Про громадянство України»;

5) виключається положення про визнання незалежною від особи причиною неотримання документа про припинення іноземного громадянства такої обставини, як вартість оформлення припинення іноземного громадянства (підданства), що перевищує половину розміру мінімальної заробітної плати, встановленого законом в Україні на момент, коли особа набула громадянство України;

6) громадяни України, які на день набрання чинності цим законом матимуть паспортні документи іноземних держав, зобов'язані протягом шестимісячного строку здійснити заходи щодо припинення іноземного громадянства. У разі невиконання таких зобов'язань рішення про оформлення набуття ними громадянства України підлягатиме скасуванню. Невиконання таких зобов'язань іншими громадянами України визнається підставою для втрати громадянства України відповідно до зазначеного Закону [11].

Проте вказаному законопроекту так і насудилося стати законом, адже тоді президент повернув його на доопрацювання, яке триває і дотепер.

Отже, маємо правовий колапс щодо питання полігромадянства в Україні, у якому неможливо ні порушників знайти, ні притягнути їх до якої-небудь відповідальності. Тобто, скільки паспортів бажає українець, стільки й отримує. Відповідно до чого й не дивно, що заявляти про наявність декількох паспортів сьогодні в нашій країні зовсім не страшно, а подекуди навіть модно.

Якщо звернутися до світового досвіду, то множинне громадянство (полігромадянство) є досить поширеним. Інститут поліпатризму узаконений у таких розвинених країнах, як Іспанія, Великобританія, Франція, Угорщина, Бельгія, Фінляндія, Канада, США тощо.

У Європі це питання регулюється спеціальною конвенцією про громадянство, яка встановлює, що кожна держава має право вирішувати, які наслідки має в її внутрішньодержавному праві факт набуття її громадянином іншого громадянства або його належності до іншого громадянства.

Якщо у пересічного громадянина є в наявності декілька паспортів, то навряд чи це може нести в собі загрозу національній безпеці чи корупційні ризики.

Однак в Україні стосовно цього існує своя специфіка через складність питання щодо державних чиновників.

Небезпечність полігромадянства для України:

1) зовнішня агресія з боку Російської Федерації проти України (наявність в українських громадян російських паспортів може стати виправданням для введення російських військ на українську територію);

2) наявність в українських громадян паспортів інших держав (як варіант – можлива робота власних громадян на іноземні спецслужби);

3) наявність множинного громадянства породжує виникнення множинної відповідальності у взаємовідносинах особи з державами, яка є дуже складною та містить корупційні ризики;

4) наявність у державного чиновника (чиновників), який відповідає за формування чи реалізацію державної політики України, кілька паспортів інших країн (він дійсно незацікавлений у розвитку та процвітання України, його справжні мотиви можуть бути навіть діаметрально протилежними).

Таким чином, унаслідок загострення цього питання в українському суспільстві та виявлення фактів наявності у державних чиновників громадянства інших держав, народні депутати у Верховній Раді України почали реєструвати законопроекти, спрямовані на вирішення цієї проблеми.

Президент Петро Порошенко виступив першим із такою ініціативою, запропонувавши дуже радикальний законопроект, у якому набуття громадянством України громадянства іншої держави тягне за собою втрату першого, тому президентські укази стануть більше непотрібними.

Інші законопроекти № № 6178 від 14.03.2017; № 6178-1 від 27.03.2017; № 6178-2 від 29.03.2017 є менш радикальними і не спрямовані на

викорінення такого явища, як множинне громадянство (полігромадянство).

У цих проектах пропозиції нардепів зводяться до законодавчого закріплення обов'язку громадянина України повідомляти про факти множинного громадянства з його боку та запровадження за порушення цього обов'язку кримінальної відповідальності, а також заборони особам із множинним громадянством займати посади у органах державної влади різних рівнів.

Спираючись на твердження про поліетнічність населення України, критики президентського законопроекту апелюють до радикальності запропонованих ним змін. Проте, як світова практика показує, що такі нюанси можуть бути врегульовані шляхом підписання відповідних міжнародних договорів. Водночас уведення проти нашої країни агресивної гібридної війни, а також прагнення України до кардинальних і якісних політико-економічних трансформацій, вимагають жорсткості державної політики на цьому етапі. А це, безумовно, стосується й інституту громадянства. Проте головне, щоб процес у вказаному напрямі мав динаміку, оскільки сьогодні так тривати більше не може, ідеться про національну безпеку України.

Висновки. Ураховуючи вищезазначене, на наш погляд, множинне громадянство (полігромадянство) потребує зваженої державної політики, яка базувалася б на об'єктивній тенденції поширення цього явища в умовах глобалізаційних процесів в Україні.

Підкреслимо, що надзвичайно важливим фактом є причини набуття українцями громадянства інших країн, які здебільшого не пов'язані з політичним контекстом (наприклад, спрощення порядку поїздки за кордон, розширення кола можливостей у навчанні, працевлаштуванні, веденні бізнесу тощо). Що стосується посад народних депутатів України, міністрів, суддів, прокурорів, поліцейських, то ця діяльність є несумісною з можливістю перебування у громадянстві іншої держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948. Офіційний вісник України. 2008. № 93. Ст. 3103.
2. Бусол О. Подвійне громадянство. Громадська думка про правотворення. 2015. № 15 (97). С. 16–22.
3. Конституція України. Закон України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про громадянство України. Закон України від 18 січня 2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 13. Ст. 65.
5. Конституційне право зарубіжних країн: М.С. Горшеньова, К.О. Закоморна, В.О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. 2-е вид., допов. і перероб. Київ, 2006. 544 с.
6. Дрьомов С.В. Питання множинного громадянства в Україні: шляхи нормативно-правового врегулювання. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/mnozgh_gromad-efbee.pdf
7. Боярс Ю. Р. Вопросы гражданства в международном праве. Москва, 1986. 157 с.
8. О гражданстве Туркменистана. Закон Туркменистана от 30 сентября 1992 г. Ведомости Межлиса Туркменистана. 1992. № 9. Ст. 7.
9. О гражданстве. Закон Латвийской Республики от 22 июля 1994 г. Государственные акты Латвийской Республики. 1994. № 8. Ст. 146.
10. Ковальський В. Біпатриди: подвійне громадянство чи подвійне життя? Небезпеки запровадження в Україні подвійного громадянства. Юридичний вісник України. 2017. № 12 (24-30 березня). С. 3.
11. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61320.